

# ELS CAPÍTOLS DE NOMENAMENT DE JOANOT MARTORELL COM A PROCURADOR DEL COMTAT DE DÉNIA. UNA APORTACIÓ A LA CONTROVERTIDA IDENTITAT DE L'AUTOR DEL *TIRANT*

Vicent Josep ESCARTÍ  
Universitat de València / IIFV

## 1. EL DARRER MARTORELL: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Des que als anys noranta del segle passat Jaume Chiner (1993a) i Jesús Villalmanzo (1995), o tots dos formant tàndem (Villalmanzo / Chiner, 1991, 1992), varen publicar les seues aportacions sobre la biografia de Joanot Martorell, feia l'efecte que anaven a quedar poques coses per descobrir en la vida del millor novel·lista medieval de les lletres en català. De fet, s'havia avançat molt des dels estudis dels primers erudits, com Andreu Ivars (1929). Especialment, amb l'esforç de síntesi realitzat per Martí de Riquer (1947, 1964) —amb la inclusió de dades descobertes pel genealogista valencià Lluís Cerveró. Tanmateix, amb les esmentades monografies finiseculars s'arribava a un nou moment en què, gràcies a nous documents, hem pogut esmenar aspectes tan bàsics com la data i el lloc de naixement de Martorell, que ara sabem que foren 1410 i València. També, gràcies a aquests diplomataris sabem que degué morir els primers mesos de 1465.

Tanmateix, aquestes col·leccions de documents, és clar que no podien abastar la vida sencera de Martorell. De fet, entre la primera publicació de Villalmanzo i Chiner (1992) i la del primer tot sol (Villalmanzo, 1995) es va passar dels 628 documents referenciats o transcrits en el primer estudi als 914. Ara bé, malgrat aquests esforços, restaven llacunes. Algunes, especialment destacables, com la que fa referència a l'espai cronològic en què l'autor valencià sembla que es va dedicar a redactar el seu *Tirant*. De fet, a la mateixa novel·la se'ns indica com “la present obra” era «començada a II de giner de l'any MCCCCLX» (Martorell, 1990, I: 2), mentre que, gràcies a la descoberta del plet entre Galcerà Martorell —germà de l'autor— i els hereus de Martí Joan de Galba, sabem que aquella ja es trobava acabada el 1464, data en què el nostre autor l'hauria empenyorada a Galba, a canvi d'uns diners que pal·liassen la seua situació econòmica adversa (Villalmanzo, 1995: 550-553). I d'aquells anys, el diplomatari confegit per Villalmanzo (1995: 542-550) presenta pocs documents i, encara, amb dues particularitats: és normalment Galcerà Marto-

rell qui actua en nom seu propi i de la família sencera —amb el germà Joanot inclòs—, i, en l'únic cas que s'implica directament l'escriptor, el document, de finals del 1462, l'esmenta com Joan Martorell, sense el diminutiu, i malgrat que fa referència a un temps en què Martorell encara era jove i no havia estat nomenat cavaller, com ja s'ha destacat (Rubio Vela, 2010: 75). El plet en qüestió va ser instat per Gabriel de Riusech, un personatge de qui parlarem després i que reclamava als Martorell el pagament de les pensions d'un violari de 300 sous que va ser carregat el 1432 pel pare del nostre escriptor, Francesc Martorell, «senyor que-s diu de Xaló», i altres parents seus, a l'esmentat Riusech.

Durant aquells anys (1460-1464), per tant, cal pensar que precisament Martorell devia trobar-se redactant la seua novel·la. Un detall que sembla unànimement acceptat per la crítica; ben al contrari, per cert, de la tan discutida i irresolta encara participació de Martí Joan de Galba, que, amb el temps, ha deixat de ser plenament reconeguda en la proporció amb què ens informa el colofó de la mateixa novel·la. Allà es llegeix que el llibre «fon traduït de anglés en lengua portuguesa e, après, en vulgar lengua valenciana, per lo magnífich e virtuós cavaller mossén Johanot Martorell, lo qual, per mort sua, no-n pogué acabar de traduir sinó les tres parts. La quarta part, que és la fi del libre, és stada traduïda, a pregàries de la noble senyora dona Ysabel de Loric, per lo magnífich cavaller mossén Martí Johan de Galba» (Martorell, 1990, II: 927). I un crític com Riquer apuntava la possibilitat d'una «intervenció progressiva» de Galba (Riquer, 1947). Una opció, però, que el mateix erudit negava, a la vista dels documents aportats posteriorment, de manera categòrica (Riquer, 1992: 11). Galba, així, perdia qualsevol protagonisme referit a l'acabament i manipulació final de la novel·la.

I això, malgrat que les “pistes” que s'indiquen al colofó s'han revelat no ser totes errònies: l'únic full manuscrit del *Tirant* localitzat fins ara es trobava fent de coberta d'un procés judicial «contra lo noble don Pero Maça de Liçana», iniciat el 1454, on apareix citat un «hereu e usufructuari de mossén Johan de Lòriz, cavaller,» i parent, per tant, de la Isabel de Lloris que s'hauria mostrat interessada en l'obra de Martorell (Chiner, 1993a, 1997; Ferrando, 1993). Ara bé, malgrat la quasi unànime acceptació de la no participació de Galba en el procés de redacció final del *Tirant*, poc de temps després, un altre valencià, Joan Roís de Corella, segons les aportacions de Josep Guia (1999), encara que sense cap prova documental i basant-se en l'estudi de la fraseologia i les fonts, passava a ser “sospitós” d'haver participat en la redacció final de l'obra martorelliana. Però l'absència d'un document probatori evident, ha fet difícil l'acceptació generalitzada d'aquesta hipòtesi, tot i que els nexes entre l'obra de Martorell i la de Corella ja eren coneguts i semblaven suficientment provats (Hauf, 1993). Com s'hi pot observar, les interpretacions sobre la novel·la i sobre el mateix Martorell no han estat sempre unidireccionals.

Tornant, però, als aspectes biogràfics de Martorell, va ser amb les aportacions de Jaume Torró (Torró, 2002) quan, en principi, es devien de tornar a remoure les plàcides aigües dels *tirantòlegs*. Segons aquest investigador català, els anys finals de la vida de Martorell, que coincidien en el temps amb aquells que l'autor valencià hauria redactat la seua coneguda novel·la, no havien ofert dades documentals en les recerques anteriors perquè, de fet, durant aquells anys, el novel·lista no havia estat quasi pel regne de València, sinó que s'hauria trobat al servei del príncep de Viana, a Barcelona, bàsicament. Amb la qual cosa el *Tirant*, la novel·la valenciana per excel·lència, passava a haver estat

redactada en bona mesura a la capital catalana. Joan Martorell hauria estat, segons la documentació adduïda per Torró, escrivà de ració del príncep Carles de Viana i a la seua cort hauria exercit el càrrec de trinxant. I això comportava una sèrie de variacions sobre la personalitat de l'autor i determinades mostres de la seua ideologia, etc.

Com es veu, l'autor que fins a les darreres dècades del xx se suposava nascut a Gandia i que hauria escrit la seua novel·la en terres del regne de València havia passat en pocs anys a ser fill del cap i casal del mateix regne i, segons Torró, a haver escrit el seu *Tirant* a Catalunya, mentre Galba ja no tenia art ni part a la novel·la i era Corella qui sembla que hauria intervingut. Aportacions impensades, només unes dècades abans.

Ara bé: mentre la primera descoberta —aquella del naixement de Martorell a la capital valenciana— va ser acceptada sense problemes per la crítica, en tant que era documentada, lògica i fins i tot presumible —el mateix que ha passat en el cas d'Ausiàs March (Chiner, 1993b)—, la proposta de Jaume Torró no va tenir l'eco que hom li podria haver pressuposat. De fet, només alguns la varen acceptar, com ara Pujol (2001) o Guixeras (2010: 15), mentre que altres, com Hauf (2003: 38), tot i que sembla acceptar-la, no la considera d'especial relleu. Així, aquest darrer es limita a consignar, en nota, com Torró «ha relacionat M[artorell] amb el grup de lletraferits de la cort del príncep de Viana, on M[artorell] hauria ocupat el càrrec honorífic de “trinxant” de la taula del príncep durant l'estada d'aquest a Barcelona, iniciada el 1460». I remata dient que «això col·locaria el cavaller valencià al bell mig del conflicte civil català». En qualsevol cas, no sembla que s'haguessen tingut en compte les diferents qüestions que plantejava l'existència d'un Joanot Martorell a Barcelona, al servei del príncep de Viana, i treballant com a escrivà de ració, un càrrec que, segons insisteix el mateix Torró en les seues darreres aportacions (2011), es faria evident en diferents passatges de la novel·la.

Però feia l'efecte que l'orgullós noble —tot i que arruïnat— Joanot Martorell, cavaller valencià a qui s'havia relacionat més aviat amb el poder del Magnànim que no amb l'àmbit del seu díscol nebot Carles de Viana, no quadrava massa, de moment, amb un *escrivà de ració* d'un príncep rebel. Per això, potser, les aportacions documentals de Torró no semblaven haver calat massa. Al present treball, la descoberta d'un document on Joan Martorell apareix juntament amb Gabriel de Riusech, al servei dels comtes de Dénia, confirma, des del nostre punt de vista, que l'autor del *Tirant* és, en efecte, el personatge detectat que ha proposat Rubio Vela (2010) i no aquell altre, homònim, que va localitzar en el seu moment Torró, com ja hem dit, i que no sembla gens possible que siga l'autor de la novel·la, segons es desprén de les darreres observacions realitzades pel mateix Rubio Vela (2011).

## 2. MOSSÉN JOANOT MATORELL, PROCURADOR DEL COMTAT DE DÉNIA, AUTOR DEL *TIRANT*

Just fa ben poc, un nou sotrac ha vingut a remoure les fins a cert punt calmades aigües de la indiferència per la vida i les experiències del Martorell dels últims anys, quan l'historiador Agustín Rubio Vela (2010) ha ofert una nova hipòtesi sobre on va passar

l'autor del *Tirant* el temps en què se suposa que va donar forma definitiva a la seua novel·la. Aquest prestigiós medievalista publicava, en edició no venal —però ara totalment accessible als webs de la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives i de la Miguel de Cervantes—, un llibre que porta per títol *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el "Tirant"*. Al volum es parteix de la idea que ja havia exposat Riquer fa anys, segons el qual el cavaller valencià havia pogut escriure la seua novel·la gràcies al fet d'haver-se trobat allunyat de la guerra que assotava Catalunya. Aquella afirmació feia impossible la hipòtesi d'un Joan Martorell servidor del príncep de Viana i en primera línia dels afers diplomàtics d'aquell, tal com el presentava Torró (2002). Per altra banda, Rubio Vela assenyala com un Joanot Martorell enfrontat a Joan II hauria estat una raresa entre els nobles valencians, fidels al rei majoritàriament.

Així, es fa veure que aquell Joan Martorell servidor del príncep de Viana detectat per Torró no es correspon a un altre Joan Martorell, procurador del comtat de Dénia, que Gutiérrez del Caño (1918: 10) ja havia suggerit com a possible personatge identificable amb l'autor de la novel·la, i que ara, a la vista de les noves descobertes realitzades per l'investigador andalús, s'identifica amb l'autor del *Tirant*. Rubio Vela (2010: 13-16), en un apartat que considerem de gran relleu, exposa el trastamarisme de la família de Martorell, que necessàriament havia de fer incomprensible un suposat Martorell partidari de Carles de Viana i autor del *Tirant*. De fet, ens consta que el mateix Joanot Martorell autor del *Tirant* es va beneficiar dels favors del Magnànim, a través de l'auxili del seu parent, Francesc Martorell, secretari del rei. Al nostre parer, a més, aquell pretés trencament de la solidaritat clànica no li hauria resultat fàcil; i, encara, la traïció —un dels crims pitjor considerats durant l'època feudal— no s'ajusta gens bé amb la personalitat que podem suposar-li al novel·lista. De fet, Martorell fa dir a un seu personatge, al capítol XXVII del *Tirant*: «la major infàmia que-l cavaller pot haver en aquest món sí és com ve contra son senyor natural» (Martorell, 1990, I: 48). Una declaració ben contundent, que en res s'ajustaria a la forma de pensar d'un novel·lista traïdor al seu monarca, el seu senyor natural. Tampoc s'adiu massa bé un Martorell vianista que, en el plet de demanda dels 4.000 florins de la dot que aportà Isabel Martorell al matrimoni amb Ausiàs March, és representat pel seu germà Galcerà, el 2 de desembre de 1460 (Villalmanzo, 1995: 543) i actua en companyia de la resta de la família, partidaris —fins on sabem— de Joan II. Ni la ideologia ni els llaços clànics feudals semblen haver possibilitat el canvi d'orientació política de Martorell.

A més, el volum de Rubio Vela, entre altres coses, ens documenta un Joanot Martorell procurador del comtat de Dénia i Xàbia, en aquells moments en poder dels fills del noble castellà Diego Gómez de Sandoval, Fernando de Rojas i Diego de Sandoval (Rubio Vela, 2010: 49-70). Una situació gens estranya, si tenim en compte dues coses. Per una banda, mossén Joanot Martorell, a l'incident de Xiva, del 1449, ja el trobem situat en contacte amb la noblesa valenciana que mantenia vincles amb els grans de Castella exiliats en terres de la Corona d'Aragó (Rubio Vela, 2010: 42-46), la qual cosa el situava en condicions òptimes per conèixer de temps els Rojas i Sandoval i ser mereixedor de la confiança d'aquells nobles castellans. Per altra part, uns avantpassats seus, el seu avi Guillem i el seu besavi, del mateix nom, havien exercit càrrecs a la cort dels ducs reials de Gandia, marquesos de Villena i senyors de Dénia, pràcticament fins a les primeres

dècades del segle xv (Villalmanzo, 1995: 33-37), per la qual cosa encara es podien fer valer, potser, coneixences i solidaritats personals i familiars, especialment en un moment en què els nous posseïdors de Dénia i el seu estat voldrien, sense dubte, congraciar-se amb els seus habitants i evitar així les queixes a la monarquia o a la ciutat de València, que ja havia tingut i pretenia encara tenir la jurisdicció del comtat, com relata el mateix Rubio Vela (2010: 55-65).

Finalment, Rubio Vela (2010: 71-85) fa notar el fet que coincideixa pràcticament la data d'inici de la novel·la (2 de gener del 1460) amb l'establiment de Martorell a Dénia i, encara, fa una anàlisi dels símbols, qüestions onomàstiques i al·lusions críptiques que, tot i ser més discutibles, documentades molt bé per l'autor —i ben pròpies dels humanistes del moment, com ha remarcat J. Butinyà (2011: 604)—, convencen de la relació que, en efecte, hi cal veure entre el *Tirant* i la família dels Rojas i Sandoval. Entre altres, la clara correspondència que es pot detectar entre el nom de la princesa Ricomana i Joana Manrique, esposa de Fernando de Rojas, en un joc de lletres prou convincent (Rubio Vela, 2010: 85). A més, i per reblir el clau, l'autor relaciona ben encertadament la dedicatòria de Martorell al “rei spectant” amb la possibilitat que tenia llavors l'infant de Portugal de convertir-se en monarca d'un territori al nord d'Àfrica (Rubio Vela, 2010: 87-95). Per cert, una empresa que no havia de resultar inversemblant a Martorell, que fa conquerir regnes i territoris al seu heroi a Berberia, tot creant noves monarquies cristianes en aquella part del món, un somni no acomplert per les societats ibèriques i que al *Tirant* tindria la seua plasmació literària d'expressió catalana.

Comptat i debatut, la hipòtesi de Rubio Vela és ben convincent, tot i que, fins ara, no hi ha cap prova documental absolutament fefaent que lligue el Martorell procurador de Dénia amb l'autor del *Tirant*, tal com ja ha remarcat Antoni Ferrando (2011: 426). Tanmateix, una lectura atenta del volum de Rubio Vela no deixa massa espai al dubte: l'entorn del Martorell per ell detectat —des del tractament de *mossén* a les coneixences i les relacions personals i familiars— s'adiu perfectament amb el que corroboren els documents coneguts d'abans. També, per altra banda, la personalitat del Martorell de Dénia és més pròxima a aquella que podem detectar al *Tirant*. Més que no aquella altra d'un escrivà de ració del príncep de Viana. Una opció i l'altra han estat magistralment resumides i comentades críticament per Ferrando (2011: 422-428), però, a la vista de la documentació aportada per tots dos investigadors, ens inclinem a creure que l'autor del *Tirant*, durant el temps que se suposa que es va dedicar a escriure la seua novel·la, va ser administrador del comtat de Dénia i no escrivà de ració del príncep de Viana, una hipòtesi que hauríem de bandejar del tot, no fem cas de l'últim estudi realitzat per Rubio Vela (2011). Encara, per algun motiu més: si Torró reivindica la novel·la de Martorell com un text solament possible si naix en una cort i s'adreça a la cort mateixa (Turró, 2001), caldria preguntar-nos per què si la que va escriure suposadament el Joan Martorell del príncep de Viana acomplia aquells requisits tardà tants anys a publicar-se —empenyorada en mans d'un català que residia a València— i, almenys fins on sabem, no ha deixat cap rastre testimonial del seu pas per la cort de l'esmentat príncep. Torró no documenta aquesta difusió cortesana més enllà d'una pura hipòtesi (Torró, 2011: 598). Encara, caldria pensar que si la novel·la cavalleresca demana l'existència necessària d'una cort, amb més motiu la demana la crònica àulica: Martorell va poder escriure la seua novel·la lluny de la cort, de la mateixa manera

que Muntaner, cronista àulic, va poder escriure la seua crònica «estant jo en una alqueria mia per nom Xilvella, que és en l’Horta de València» (Muntaner, 1999, I: 34), allunyat de les intrigues i les polítiques de la cort i més pròxim, per exemple, a la política local de la València del seu temps. I, encara, no deixa de cridar l’atenció que precisament els rastres que ha deixat el *Tirant*, la situen més aviat en mans de dames i cavallers de la noblesa i l’oligarquia local valenciana que no pas entre els membres de cap família reial. Una noblesa local que, entre altres, comptava amb alguna dama del llinatge dels comtes de Dénia. Així, convé assenyalar ara com a *Lo somni de Joan Joan* Jaume Gassull fa aparèixer unes senyores valencianes opinant sobre lo *Psalmista* —el *Psalteri* de Corella— i el *Tirant*; però hi constatem, també, una «na Llepafils de Sandoval» (*Cançoner* 1911: 98) que, si bé fa l’efecte de no ser dama de la devoció de les altres malparleres —i el propi nom burlesc, *Llepafils*, ja en seria un indicatiu (*Cançoner* 1911: 331)—, almenys evidencia la presència del cognom en els cercles lectors urbans valencians que coneixien l’obra de Martorell, precisament. De tota manera, fins que algun document no ens indique clarament l’opció a descartar —per exemple, el fet que Joan Martorell del príncep de Viana hagués estat casat i amb fills i, per tant, fos incompatible amb el Martorell autor del *Tirant*, com sembla indicar la correcta lectura de la documentació proposada per Rubio Vela (2011)—, hi cabrà un dubte, per a alguns. Ara bé, en l’opció del Martorell vianista, com s’explica el misser Albert de Riusech, de la novel·la, sense misser Gabriel de Riusech, procurador de Dénia?

### 3. ELS CAPÍTOLS DE LA PROCURACIÓ DEL COMTAT DE DÉNIA

Agustín Rubio suposava ben encertadament que, rere la recuperació del comtat de Dénia per part dels Rojas i Sandoval —en solventar-se una sèrie de problemes que queden molt ben sintetitzats pel mateix autor (2011: 49-70)—, l’arribada de Martorell a aquelles terres «hubo de producirse en la segunda mitad de septiembre de 1459 o muy poco después» (Rubio Vela, 2011: 71). De fet, ara ja sabem que Joanot Martorell havia estat nomenat procurador, juntament amb Gabriel de Riusech, el 29 d’agost del 1459. Aquest document, inèdit fins ara —i que donem en apèndix per tal de col·laborar al diplomatarí de Joanot Martorell, autor del *Tirant*—, forma part del fons Dénia-Lerma i es conserva a l’Arxiu Ducal de Medinaceli, a Sevilla. Avancem ja que el seu contingut, si bé no permet establir perfectament la correspondència entre la identitat del Martorell procurador del comtat de Dénia i la de l’autor del *Tirant*, sí que permet, des del nostre punt de vista, ajudar a perfilar més vincles entre l’un i l’altre.

Sembla que davant la imminència d’una provisió reial sobre la possessió del comtat de Dénia a favor de Fernando de Rojas, comte de Castro, i del seu germà, Diego de Sandoval, i després d’haver-se acordat el repartiment dels béns que conformaven l’herència de Diego Gómez de Sandoval entre els seus fills, es varen establir les bases d’un acord que era necessari perquè es tractava d’un bé compartit que podia donar lloc a desavinences (Franco Silva, 1984). La importància política d’aquell acord, que es redactà a Saragossa —com es pot veure a l’apartat [3]—, era de tal magnitud que va ser el mateix rei

Joan II el que l'ordenà, i sabem que hi van intervenir el governador del regne de València, el justícia d'Aragó —on també tenen senyoriu els Rojas i Sandoval i on residien habitualment— i el jurista valencià Gabriel de Riusech, en qualitat d'expert i home de confiança de les diferents parts, el qual, com hem dit, jugarà un paper ben destacat en la procuració del comtat i en la interpretació del document que presentem. Tot això es deixa ben explicat al preàmbul dels acords que formen el cos del document ací editat i que hem numerat per a una més ràpida identificació.

De fet, Joan II va ser el principal valedor de la devolució del comtat de Dénia als Rojas i Sandoval, que estava pendent des del 1454. I cal pensar que, quan es redacta el text de la procuració a favor de Joanot Martorell i Gabriel de Riusech, els nobles castellans ja devien saber que el rei havia pres una decisió que els era favorable, tot i les pressions en contra, com ja ha posat de relleu Rubio Vela (2010: 53).

Per altra banda, del text dels capítols de la procuració es poden remarcar alguns aspectes, com ara el protagonisme de Juana Manrique —que apareix als apartats [3] i [9]— i que és qualificada de «muller e procuradriu del dit spectable comte», tot actuant de fet com a procuradora del seu marit, el qual possiblement es trobava al costat de Joan II. La seua figura, destacada, doncs, segurament captaria l'atenció del mateix Martorell, el qual possiblement la fa aparèixer al seu *Tirant*, com ja hem dit, amb el joc de lletres que s'amaga sota el nom de la infanta Ricomana, segons ha fet veure Rubio Vela (2010: 85).

Un altre aspecte a remarcar és el que apareix a l'apartat [3], on se'ns indica com les funcions del procurador general del comtat eren tant jurisdiccionals, de justícia i govern, com econòmiques, d'administració de les rendes: «exercir les dites jurisdiccions e administrar la terra e comdat desús dits, e per absoldre e condempnar, segons la exigència del cars ho requerirà, axí en fets civils com criminals». El procurador general és, de fet, la màxima autoritat del comtat en absència d'aquest. En nomenar Martorell i Riusech, tots dos homes de confiança del rei i dels comtes —i segurament també d'Urrea i de Lanuza, que apareixen a l'acord—, possiblement es va tenir en compte que una de les funcions seria l'exercici de la justícia, la qual cosa exigia òbviament un coneixement de la llei. Així, l'home que hauria d'exercir *in situ* la procuració era mossén Joan Martorell, però aquest havia de procedir segons el consell de misser Gabriel de Riusech, que normalment es trobaria absent —«essent fora lo comdat», com assenyala el document—, atés que residiria a València. Cal indicar, també, que el fet que aparega el terme “assessor” ens remet al càrrec adjunt als *justícies* de les administracions locals valencianes. De fet, els *justícies* eren membres de l'oligarquia urbana escollits anualment pel municipi, però no havien de ser necessàriament homes experts en lleis, de manera que calia que tinguessen un assessor o lloctinent jurista. En aquest cas, Martorell no sembla que estigués supeditat a Riusech, sinó que el primer hauria d'actuar tot tenint en compte el “consell” del segon, expert en qüestions judicials: «mossén Johan Martorell haja a regir e procehir a consell del dit micer Gabriel, lo qual volen sia assessor a aquell». I així, mentre Martorell, home bregós i enèrgic, seria el braç executor de la justícia comtal a les terres de l'estat de Dénia, Riusech seria l'encarregat de vigilar que tot es realitzàs d'acord amb la llei. Una funció, la de Riusech, que no era la primera vegada que l'exercia, en haver d'intervenir com expert en lleis en conflictes, com ens consta que va ocórrer en altres casos (Graullera, 2009: 263-266; Meyerson, 2004: 220).

Encara, caldria assenyalar que apareix també un ítem específic [5] per tal de fixar com al procurador general correspondria administrar els diners, i seria aquest el que s'encarregaria de compartir, entre els dos senyors, les rendes i els drets que li arribarien per via del batle del comtat, després d'haver-se pagat amb ells els salaris dels servents i dels oficials, i d'haver-se pagat també les despeses ocasionades pel plet amb Isabel Lladró, la viuda del primer comte. El que quedàs —el *residuum* que es cita al document— seria lliurat als comtes, en la part que els corresponia.

Quan el 1463, com ja ha posat de relleu Rubio Vela (2010: 55-66), el comtat de Dénia passarà a mans de la ciutat de València, aquesta nomenarà un nou alcaid del castell, Galcerà d'Eslava, que tenia poder sobre totes les autoritats senyorial i locals, de manera que en realitat es tractava d'una desposseïció del senyoriu, tot i que els senyors continuaven sent-ho nominalment, però sense cap autoritat. Això suposava la fi del poder de Martorell al comtat del sud valencià i, també, la fi dels seus ingressos econòmics. Cal suposar que aquella situació va ser el motiu pel qual Martorell hagué d'empenyorar, fins i tot, el manuscrit del *Tirant*; acte que provocà, a la seua mort, la demanda de l'obra per part del germà de l'autor i el corresponent procés (1465) en contra de Martí Joan de Galba (Villamanzo, 1995: 550-553). Aquest, en fer imprimir la novel·la, va voler remarcar, al colofó, la seua participació —que sembla que no es va produir, de fet—, per tal de ser considerat en part, almenys, autor del text que anava a publicar —i negociar amb ell— i evitar així nous enfrontaments amb els possibles hereus de Galcerà Martorell o altres descendents de l'autor del *Tirant*. La qual cosa explicaria, potser, aquell colofó que tan diversament ha influït sobre la possible participació de Galba com a coautor del *Tirant*.

Finalment, ens caldria comentar l'aparició d'alguns altres noms que poden esdevenir clau en la futura recerca d'un document que, definitivament, prove que el Joan Martorell procurador de Dénia és qui va escriure el *Tirant*. Així, trobem Joan de Finestresa, que en realitat és Juan de Hinestrosa, que apareix al capítol [7] del nostre document, però també en altres documents del fons Lerma-Dénia (leg. 14, núm. 27, que conté una concòrdia del 1471 sobre les escrivanes del justícia de Dénia, atorgada entre Hinestrosa i el notari Andreu Sart) i que devia ser persona de confiança dels comtes. També trobem Benet Salvador, notari de València [7], que igualment devia ser pròxim als Sandoval —com assenyala Rubio Vela (2010: 102)— i del qual es conserven alguns protocols a l'Arxiu del Regne de València i a l'Arxiu del Reial Col·legi de Corpus Christi de València i que, potser, algun dia aportaran nova llum. Aquest notari devia ser, a més, persona pròxima a Gabriel de Riusech, atés que va ser l'encarregat de redactar i fer públic el seu testament (Graullera, 2009: 266). Però és Gabriel de Riusech la persona que, des del nostre punt de vista, esdevé clau en el document que editem ací, en relació a la debatuda qüestió de la definitiva identificació de l'autor del *Tirant* com el Joan Martorell procurador del comtat de Dénia.

En efecte, misser Gabriel de Riusech († 1477) havia de ser un personatge d'un cert relleu a la València del seu temps. Doctorat a Bolonya (Graullera, 2009: 263), a través de la documentació que coneixem, referida als seus negocis personals o a aquells en què, com a jurista, va intervenir, tot fa pensar que sabé situar-se socialment i s'acostà al poder. Els seus estudis a la prestigiosa Bolonya i les seues actuacions com a jutge el degueren dotar d'una certa aurèola de saviesa i no serà d'estranyar que, quan el 1485 s'editen els *Furs* de València per primera vegada, Gabriel Lluís d'Arinyo, l'encarregat de tenir-



ne cura, es serveixa d'un còdex que havia estat propietat del mateix Riusech: «copiats de bons originals, ço és, de l'original de micer Gabriel de Riusech e per ell mateix comprovat ab lo primitiu original bullat de l'archiu de la sala de València» (Ribelles Comín, 1915: 350). El 1434 posseïa una casa, la qual tenia llogada, i també aquell any venia una esclava seua (Graullera, 2009: 264). Era propietari d'un hort, dins la ciutat de València, que limitava amb el cementeri dels jueus, el 1458 (Graullera, 2009: 265). Això fa pensar que devia tenir una fortuna considerable i hauria invertit en censals, com ara el ja esmentat violari —una renda personal vitalícia de naturalesa censal— que el 1432 hauria carregat al pare de Joanot Martorell i pels deutes generats del qual es querellarà, anys a venir (1463). Per altra banda, tal com podem detectar en altres juristes del seu temps, el desig de formar part de l'estament nobiliari i imitar els seus usos i costums segurament l'hauria portat a comprar i governar el lloc de Massalfassar, del qual va ser senyor almenys durant els anys 1438-1444 (Graullera 2009: 265). El jurista i conseller reial Joan Garcia d'Aguilar, per exemple, faria el mateix, amb la incorporació d'Alaquàs a les seues possessions, el 1464 (Graullera, 2009: 218).

Si ens fixem bé en aquestes dades, Gabriel de Riusech, per la seua formació devia ser home de confiança del rei i dels nobles de la casa de Rojas i Sandoval, que degueren considerar-lo la persona idònia per tal d'administrar el seu territori, en litigi amb la poderosa ciutat de València. I ell, segurament, seria qui hauria escollit Martorell per tal d'ocupar el càrrec *in situ*: Martorell també gaudia de la confiança reial i sabem que es trobava, de feia temps, pròxim a la noblesa castellana exiliada; tenia un caràcter fort i enèrgic —capaç d'arriscar la seua persona en batalles privades, si venia el cas— i amb antecedents familiars —i potser personals— de coneixement de la zona on es trobava el comtat. Els seus avi i besavi havien tingut, també, càrrecs vinculats als senyors de Dénia, com ja hem dit més amunt. Encara, Gabriel de Riusech coneixia la família de Martorell, si més no, des del 1432, data del carregament del violari. Riusech devia considerar Martorell la persona òptima per tal de compartir la procuració del comtat dels Rojas i Sandoval.

Per altra banda, quan Martorell es barallarà amb Riusech per qüestions de l'administració de les terres de Dénia i Xàbia (Rubio Vela, 2010: 27-30), el jurista no dubtarà a atacar la família dels Martorell, reclamant deutes que, a la fi, només accentuarien la situació d'insolvència del novel·lista i que, fins al moment posterior als enfrontaments entre Martorell i Riusech, no sembla que haguessen importat gaire al misser. Martorell, per la seua part, no s'estarà de fer aparèixer al seu *Tirant* un també *misser* Albert de Riusech —títol i nom que recorden claríssimament el Gabriel de Riusech real—, membre de l'orde de cavalleria de la Garrotera. A aquesta relació apuntada per Rubio Vela (2010: 73-74), potser caldrà afegir la idea que aquesta reacció de Martorell, més enllà de la qüestió personal, aniria lligada a la seua nul·la afecció als juristes —tan poc valorats per ell al seu *Tirant*, on no dubta a penjar-los, en un conegudíssim episodi del capítol XLI (Martorell, 1990, I: 67-68)— que s'ennoblissen, tot adquirint senyorijs quan els de la família de Martorell s'havien hagut de vendre (Villalmanzo, 1995: 156-161).

En qualsevol cas, l'aparició de Riusech i Martorell en el document dels capítols de la procuració del comtat de Dénia (1459), on es veu la relació clara que s'havia fixada entre tots dos procuradors, no fa més que confirmar el que ja sabíem: el contacte entre

dos personatges concrets. Un nexa més d'unió entre un mossén Joan Martorell i misser Gabriel de Riusech, procuradors dels comtes de Dénia, com ha posat de relleu Rubio Vela al volum tantes vegades citat. Si a aquestes dades afegim el fet que ja coneixíem un plet entre Gabriel de Riusech i la família de Joan Martorell —ell inclòs— i que aquest Martorell del plet pel violari amb Riusech era indubitablement el Martorell autor de la novel·la *Tirant lo Blanch*, i al qual Riusech devia conèixer almenys dels del 1432, la suposició que el mossén Joan Martorell que va compartir el càrrec de procurador amb Riusech siga el mateix contra qui aquest es va querellar —juntament ab Galcerà Martorell i els altres germans coneguts del novel·lista—, deixa poques possibilitats a dubtar sobre la concordança de la seva identitat. La idea, ja havia estat exposada per Rubio Vela (2010: 75), però ara, gràcies al fet de saber que en la procuració del comtat de Dénia misser Gabriel de Riusech, en efecte, devia actuar com a assessor de Joan Martorell, pren més relleu.

#### 4. APÈNDIX DOCUMENTAL

*Capítols sobre l'herència del comtat de Dénia, amb el nomenament de Joanot Martorell i Gabriel de Riusech com a administradors del dit comtat, realitzats el 29 d'agost del 1459.*<sup>1</sup>

Archivo Ducal de Medinaceli (Sevilla), Fons Dénia-Lerma, lligall 14, núm. 25.<sup>2</sup>

[f. 1 r.] *Die XXVIII<sup>o</sup> mensis augustii anno LVIII<sup>o</sup>*

*In nomine domini nostri Jhesuchristi eiusque beatissime Matris totiusque curie trihunfantis. Amen.*

Com per rahó de la provisió fahedora de la possessió del castell, vila de Dénia e lloch de Xàbea e del comdat de Dénia per los spectable don Fferrando de Rogas, comte de Castro e de Dénia, e lo noble don Diego de Sandoval, jermans, per les parts a aquells e cascun de aquells pertanyents e

1. A l'original es pot llegir els següents títol i regist (del s. XVIII): “*Denia, 29 de agosto, año de 59, que se infiere ser 1459. Capítulos sin autorizar, sobre la herencia de los bienes y castillo de Denia y su condado con el de Castro y lugar de Xabea y consiguiientemente de los del reyno de Aragón, que quedaron por fin y muerte del conde Don Diego Gómez de Sandoval entre sus hijos, don Fernando de Rojas, conde de Castro y de Denia, y don Diego de Sandoval, hermanos, por lo que a cada uno correspondía. Denia.*” El document, per altra banda, presenta un full de coberta, amb dos títols, que semblen del XVI-XVII: *Capítulos entre los señores don Hernando y don Diego de Sandoval, hermanos. N<sup>o</sup> 32* (¿). I, N<sup>o</sup> 13. *Capítulos entre don Hernando y don Diego de Sandoval, hermanos, sobre la herencia de Don Diego de Sandoval, su padre.* Encara, en lletra del segle xv, hom pot llegir: [...] *de Dénya.*

2. Existeix una còpia microfilmada d'aquesta documentació a la Fundació Bancaixa, a la seu de Sogorb, on vaig realitzar-ne la consulta. Vull agrair ací al personal encarregat d'aquella institució les facilitats que se'm donaren per tal de treballar aquest i altres documents.

devoludes en aquells per los altres jermans lurs, tots fills e hereus del spectable quòndam don Diego Gómez de Sandoval, comte de Castro e de Dénia, pare legítim e natural dels desús dits fills e hereus, et açò, tant quant s'esguarda als béns situats en lo realme de Aragó per los castell, honor et llochs de Huesa, Minuesa ab tota lur contribució, los quals foren del dit quòndam comte de Castro e de Dénia, e per lo dret en aquells, als dits spectable don Ferrando et don Diego pertanyents, per rahó de la dita sua cessió en los quatre grans de Secília<sup>3</sup> et per rahó dels castell, vila e comdat de Dénia, loch de Xàbea e vila de Ayora, en lo present regne consistents, e per esguart, encara, de la cambra, perles, joyes, or, argent, moneda e altres béns mobles e semovents detenguts per la spectable dona Ysabel Ladró, muller quòndam en segones núpcies del dit quòndam comte, e altres coses descendents, dependents e connexes o annexes a aquelles, eo per rahó de les dites coses pertanyents en qualsevol manera e per qualsevol altres coses a aquells pertanyents, per descendència de lur pare, la qual aprehensió de possessió se deu fer dels dits castells, vila, loch e comdat per los<sup>4</sup> desús dits spectable comte e don Diego, per ordinació, manament e provisions de la sacra magestat del molt alt senyor rey d'Aragó, pròsperament regnant, et per remoure e sedar tota manera de dubtes e inconvenients, los quals, migançant lo enemich de humana natura se porien fàcilment scusar entre aquells, majorment en tanta conjuncció astrets de jermadat, per ordinació e manament de la dita sacra magestat e ab actoritat e decret e ferma de aquella; entrevenints, encara, en les coses desús e dejús scrites per ordinació de la dita sacra magestat, los molt nobles e magnífichs don Pedro d'Urrea, cavaller, governador del regne de València, e mossén Fferrando de Lanuça, cavaller, justícia del regne de Aragó, e Gabriel Riusech, doctor en leys de la ciutat de València, són stats concordats los capítols següents:

[1] E primerament és concordat que per procurador specialment constituït o constituïdor al dit acte, per abduys los dits jermans, o procurador de aquells o de l'altre de aquells, sia presa la possessió real e natural del castell de la vila de Dénia, e aquell dit castell sia acomanat per lo dit procurador e per abduy los dits jermans, per lo dret e parts que a cascú de aquells [f. 1 v.] pertanyen, lo qual castell sia acomanat ab sagrament e homenatge e a ús e costum segons les leys d'Espanya, com axí sia fundat et lo siti de aquell dit castell ho mereixqua. E lo qual, per concòrdia dels dits jermans, deu ésser acomanat en la dita forma a-n Gabriel Sànchez, àlias Garcia, òlim batle dels dits vila e comdat de Dénia, ab tinença e salari de trenta lliures, detenida per aquell ab abduys los dits jermans, fins en altra manera se sien concordats.

[2] Ítem, és concordat que lo alcayt desús dit o altre qui més serà en lo dit castell, en la forma desús dita e dejús contenguda, o altri qui lo dit castell tindrà per concòrdia e voluntat dels dits jermans, sia tengut en virtut dels dits sagrament e homenatge de acullir los dits don Fferrando e don Diego ensemps o la lu ab voluntat e exprés consentiment de l'altre.

[3] Ítem, és concordat que per ço com la vila de Dénia e loch de Xàbea e lo dit comdat han necessari sien regits, axí en la jurisdicció, mer e mixti imperi, exercici e conexença de aquells, axí en los vasalls e altres fer sortints, com per rahó de les rendes, fruïts e emoluments d'aquèn procehints e procehidors que per abduy los dits don Fferrando o per la spectable dona Johana Manriques, condesa de Castro e de Dénia, muller procuradriu del dit comte, ab larch poder rebut per lo discret en [en blanc], notari en la ciutat de Çaragoça, del regne de Aragó, sots calendari de [en blanc] dias del mes de [en blanc] de l'any MCCCCL [en blanc], et per lo dit don Diego haja ésser constituït e substituït un procurador o procuradors generals ab larch e bastant poder per

3. Possiblement es tracte d'unes rendes que procedirien d'un impost sobre cada "salma" de blat exportat de l'illa (Franco Silva, 1984: 54). Els "grans" sicilians farien referència a una unitat monetària d'aquell regne (1 tarí tenia 20 grans, i 1 carlí en tenia 10). Es tractaria, probablement, d'un impost transfert pel rei a Diego de Gómez Sandoval i heretat pels seus fills.

4. A l'original: *les*.

exercir les dites jurisdiccions e administrar la terra e comdat desús dits, e per absoldre e condemnar, segons la exhigència del cars ho requerrà, axí en fets civils com criminals, e per execució d'aquells e als pleyts largament, et que per lo dit procurador o procuradors generals puxe fer un subrogat en lo dit ofici de procurador, en les dites coses que ben vist li serà, lo qual procurador o subrogat haja a regir e administrar la terra e comdat, salvo que no puxa tocar dinés alguns, sinó lo salari que li serà designat. Volen emperò que quant algú d'ells, dits comte o don Diego seran en la terra e comdat, lo dit procurador se haja a regir a manament e ordinació d'aquells, o que aquells, en son cars, cascú ho puxa regir sens revocació del dit procurador, los actes emperò que farà lo dit procurador<sup>5</sup> o qualsevol dels dits comte e don Diego, cascú en son cars, sien vàlits e fermes. E que la hu dels jermans no puixa revocar los fets que haurà fet l'altre en son cars, com dit és. Açò emperò encara entés que algú d'aquells dits jermans no puixen tocar dinés alguns ni fer composicions, sinó sol lo procurador o subrogat; si qualsevol d'aquells dits jermans volia algú compositar e composava, que en tal cars los diners que d'aquèn procehiran reeba lo batle qui per aquells o per lur procurador, ara o per avant, concordantment hi serà destinat e mès, e no altre. E ara per lavors constitueixen e fan lur procurador general concordantment per al dit regiment e tots los altres actes los honorables micer Gabriel [f. 2 r.] Riusech e mossén Johan Martorell o cascun d'aquells per lo tot, en axí que lo dit mossén Johan Martorell haja a regir e procehir a consell del dit micer Gabriel, lo qual volen sia assessor a aquell, essent fora lo comdat, als quals e cascun d'ells en la forma desús dita donen lo dit poder e altres poders segons largament seran specificats en l'acte que de la dita procura aquells fermaran. Açò, encara, entest e declarat que algú dels dits comte e don Diego no puixen entrar en lo dit comdat fins et tro a tant aquells sien en clar quines e quals parts pertanyen a aquells judicialment o arbitrària, o que ells se'n concordassen primer. Et lo qui de aquells contrafarà, perda *ipso facto* la part o parts que y ha e lo dit comdat et sien adquirides a l'altre.

[4] Ítem més, és concordat que, servat lo desús dit, cascú dels desús dits spectacle don Fferando de Roges, comte de Castro e de Dénia, e don Diego puixen star en los dits castell e vila de Dénia e loch de Xàbea e per tot e qualsevol part de dit comdat per tant de temps com les parts que a cascú serà declarat per la dita sacra magestat haver-hi, o per altra persona que-s concordassen los dits comte e don Diego. En axí, emperò, que stant-hi la hu d'aquells, l'altre jermà ni altra persona de eo en loch d'aquell, per conjunta persona que fos, no y puixa star ni habitar, ni star en alguna part del dit comdat ni entrar ni aturar en alguna part de aquell, ni manar o provehir la hu ni altra persona en loch d'aquell durant lo temps de l'altre e que lo dit temps sia connumerat segons serà feta declaració de les parts que a cascú pertanyeran en lo dit comdat, segons que és dit, *salvo* que si los dits jermans voldran defferir la hun a l'altre, o complaure que lo puixen fer e mudar los presents capítols en tot o en part a lur voluntat.

[5] Ítem més, és concordat que lo dit procurador general qui serà constituït o subrogat per aquells, de les pecúnies que vendran en poder del dit batle de les rendes, drets e emoluments e composicions les compartirà e farà compartir, pagats primerament los crehedors, salari d'alcayt e altres oficials, advocats, procuradors e altres despeses dels pleyts que huy són e s'esperen ésser ab la dita dona Ysabel Ladró o altres que aquells dits comte e don Diego o lurs procuradors designaran, lo *residuum* comparteixca-se entre aquells, segons les parts que a cascú pertanyerà. E axí sia liurat a cascú d'aquells o a lurs legítims procuradors, deduhides primerament totes les dites coses, com dit és. E que los dits batle e procurador del dit comdat no puixen ésser compellits sinó per abduy los dits jermans, o per procurador o procuradors specialment constituït o constituïdors per aquells. E açò de any en any a donar compte e rahó de la administració que haurà gesta.

5. Escrit a l'interlineat: *los actes emperò que farà lo dit procurador.*

[6] Ítem, és concordat que los dits comte don Diego, procurador o procuradors per aquells concordantment elegidors puixen revocar lo dit general procurador o procuradors que constituït e substituït hauran e posar-n'í altre eo puixen fer altres procurador o procuradors e batle e remoure lo alcayt e posar-n'í altre tantes vegades com ben vist los serà. E que en los actes de sa administració la hun ni l'altre no·ls puixen inhibir, sinó en concòrdia de abduys o de lurs specials procuradors per al dit acte constituïdor o constituïdors.

[f. 2 v.] [7] Ítem, és concordat que de les dites rendes, drets e emoluments que procehiran de les dites vila de Dénia e loch de Xàbea e del dit comdat e de les que huy exten se hagen a pagar, com dit és, totes e qualsevol despeses que fins a huy sien stades fetes per cascun dels dits spectable comte don Fferrando e don Diego e per qualsevol d'aquells e altres que·s mostren ésser degudes. E per tal que entre los jermans no haja difficultat ne differèncias algunes sobre la tachació de les dites despeses e justificació d'aquelles, és concordat que·n coneguen per abduys los dits jermans per remoure conflicte de pleys, en Benet Salvador, notari, e en Johan de Finestresa. E que açò se faça, tota appellació, recors e altra contradicció remoguts, et que hagen a star al dit arbitració e amigable composició dels desús dits, sots pena de cinch-cents florins d'or aplicadors per la part inobedient a la part obedient per dan e interés de aquella.

[8] Ítem més, és stat concordat que com per la sacra magestat del molt alt senyor rey, mort lo quòndam comte de Castro e de Dénia, pare dels dits spectable don Fferrando, noble, don Dieguo hagués promogut en comte e intitulat comte de Dénia al dit don Fferrando, et axí se sia nomenat tota vegada es nomenarà comte de Dénia, que per la dita nominació de comte de Dénia e promoció feta per la dita magestat, que en res no sia perjudicat lo dit don Diego en lo dret e justícia que li pertany per les parts que ha e té dels altres sos freres, segons li seran declarades pertànyer, com dit és, ni per la dita intitulació de comte de Dénia sia adquisit al dit comte don Ferrando en lo dit comdat més dret sinó per les parts que li pertanyen e axí entés que aquell dels dits dos jermans en lo qual passarà tot lo dit comdat, ço és, totes les altres parts e drets dels altres sos jermans, havent axí la dita senyoria d'aquell dit comdat, haja lo títol ab tots los altres drets.

[9] Ítem, és concordat que cascun dels dits spectable dona Johana Manrique, muller e procuradiu del dit spectable comte, e lo dit noble don Dieguo, hagen lurs pròpies mans signar los presents capítols e aquells rebuts se n'hajen a fer tantes cartes públiques com les parts voldran e donar trellat autèntich a cascuna de les dites parts.

## REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BUTINYÀ, Júlia (2011): Ressenya a Agustín Rubio Vela. *Joanot Martorell y el condado de Dénia...*, *eHumanista*, 17, p. 601-604.
- Cançoner satírich valencià dels segles xv y xvi*. R. Miquel y Planas (ed.), Barcelona: Miquel Rius, 1911.
- CHINER, Jaume J. (1993a): *El viure novellesc. Biografia de Joanot Martorell (amb un fragment d'un manuscrit del «Tirant lo Blanch»)*, Alcoi: Marfil.
- CHINER, Jaume J. (1993b) «D'un ventre trist exir m'à fet natura. Ausiàs March i el seu naixement a València», *Miscel·lània Joan Fuster*, 7, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 65-80.
- CHINER, Jaume J. (1997), «A l'entorn d'un full manuscrit del *Tirant lo Blanch*», dins *Estudis crítics sobre «Tirant lo Blanc» i el seu context*, Barcelona: Centre Aixois de

- Recherches Hispaniques-Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 61-73.
- CHINER, Jaume J./ VILLALMANZO, Jesús (1991): «Joanot Martorell, Galba y el *Tirant* en un documento inédito de 1465», *Ínsula*, 530, p. 4-6.
- FERRANDO, Antoni (1993): «Del *Tirant* de 1460-1464 al *Tirant* de 1490», *Actes del Novè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. 2, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 25-60.
- FERRANDO, Antoni (2011): «*Curial i Tirant cara a cara*», dins *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, vol. II, València: Institució Alfons el Magnànim, p. 415-449.
- FRANCO SILVA, Alfonso (1984): «El linaje Sandoval y el señorío de Lerma en el siglo XV», *Anales de la Universidad de Cádiz*, I, p. 45-61.
- GRAULLERA SANZ, Vicente (2009), *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, València: Biblioteca Valenciana.
- GUIA, Josep (1999): *Fraseologia i estil. Enigmes literaris a la València del segle XV*, València: 3i4.
- GUIXERAS, David (2010): “Prólogo” a *Curial y Güelfa*, Barcelona: Ediciones DVD.
- GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Marcelino (1918): *Ensayo bibliográfico de Tirant lo Blanch*, Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- HAUF, Albert (1993): «*Tirant lo Blanch*: algunes qüestions que planteja la connexió corelliana», *Actes del Novè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 69-116.
- HAUF, Albert (2005): “Nota introductòria” a Martorell, Joanot: *Tirant lo Blanch*, València: Tirant lo Blanc, p. 9-56.
- MARTORELL, Joanot (1990): *Tirant lo Blanch*, A. Hauf i V. J. Escartí (eds.), 2 vols., València: Generalitat Valenciana.
- MEYERSON, Mark D. (2004): *A Jewish Renaissance in Fifteenth Century Spain*, Princeton: University Press.
- MUNTANER, Ramon (1999): *Crònica*. V. J. Escartí (ed.), 2 vols., València: Institució Alfons el Magnànim.
- PUJOL, Josep (2001): *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el «Tirant lo Blanch»*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RIQUER, Martí de (1947) “Introducció” a Martorell, J.-Galba, Martí J.: *Tirant lo Blanch*, Barcelona: Selecta.
- RIQUER, Martí de (1964): «Joanot Martorell i el *Tirant lo Blanch*», dins *Història de la literatura catalana*, vol. 2, Barcelona: Ariel, p. 632-721.
- RIQUER, Martí de (1995): “Prólogo” a Villalmanzo, J. / Chiner, J. J. (1992): *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València: Ajuntament de València, p. 9-11.
- RUBIO VELA, Agustín (2010): *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el “Tirant”*. València: Gràfiques Papallona.
- RUBIO VELA, Agustín (2011): «Es va escriure el *Tirant lo Blanch* en la cort barcelonina del príncep de Viana? Notes de crítica documental a l'entorn d'un miratge literari»,

dins *Tirant lo Blanch políglota (1511-2011). Cinc-cents anys d'edicions i estudis*, Gandia: Marfil, p. 15-22.

TORRÓ, Jaume (2001): «Una cort a Barcelona per a la literatura del xv», *Revista de Catalunya*, 163, p. 97-123.

TORRÓ, Jaume (2002): «Joanot Martorell escrivà de ració», *L'Avenç*, 273, p. 12-18.

TORRÓ, Jaume (2011): «Els darrers anys de Joanot Martorell o en defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort», dins *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle xv*, vol. II, València: Institució Alfons el Magnànim, p. 573-599.

VILLALMANZO, Jesús (1995): *Joanot Martorell: Bibliografia il·lustrada y diplomatario*, València: Ajuntament de València.

VILLALMANZO, Jesús / CHINER, Jaume J. (1992): *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València: Ajuntament de València.